

дозволені нам просителям учредити в пожертвованом Гринбергом доме временную молитвенную школу, впредь до собрания Обществом добровольных приношений на устройство новой школы по плану и фасаду 1869 года сентября 10 дня. К поданию надлежит в Липовецкое уездное полицейское управление, сие прошение сочинял и переписал со слов просителей – Липовецкий 2-й гильдии купец Ицко Абилевский.

По-еврейски рукоположили сие прошение <...> подати купцу Ицку Абилевскому <...> [4, арк. 5, 5 зв., 6].

«Общественный приговор. 1874 года октября 1-го дня, мы нижеподписавшиеся жители м. Лукашевки мещане евреи и купцы в составе 2/3 наличных домохозяев имели между собою разсуждение об избрании нами поверенного от нашего Общества для ходатайства у Правительства о разрешении открыть молитвенную школу в м. Лукашевке в пожертвованном доме евреем нашего местечка Менделем Гринбергом.

Приговорили: избрать поверенного для хождения по сему делу жителя нашего местечка домохозяина Липовецкого купца Ицка Янкелевича Абилевского, которому и отдать оделанный уездным землемером план и фасад означенного дома Гринберга, и поручить ему Абилевскому ходатайствовать об открытии молитвенной школы в пожертвованном доме Гринберга, так как у нас более 80 домохозяев, и кроме того наше местечко Лукашевка разделено на две части чрез плотину реки, а молитвенная школа у нас имеется только на одной половине называемого старым местечком и за рекой, и во время распутия весной и осенью мы лишены возможности доступа к школе на другую сторону, чрез плотину реки.

В чем и подписуем мещане евреи домохозяева м. Лукашевки: <...>» [4, арк. 30, 30 зв.].

В архівній справі також наявний план дерев'яного півтораповерхового, покритого черепицею, єврейського молитовного будинку. Кресленик було складено 12 квітня 1872 року Липовецьким повітовим землеміром.

Пошук метричних книг єврейських молитовних будинків містечка Лукашівка в державних архівах України виявився безуспішним. Напевно вони були назавжди утрачені у роки Другої світової війни, як і безліч інших архівних джерел з генеалогії єврейського населення України.

Таким чином, матеріали з архівної справи «О молитвенном доме в м. Лукашевке в здании, подаренном Менделем Гринбергом за 1879 год» дають нам не тільки уявлення про зовнішній і внутрішній вигляд однієї з єврейських культових споруд містечка, але і знайомлять нас з маловідомими сторінками історії села Лукашівка, що на Черкащині.

ПОСИЛАННЯ

1. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

2. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1896. – 386 с.

3. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1900. – 1976 с.

4. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 295, спр. 75714. Дело о молитвенном доме в м. Лукашевке в здании, подаренном Менделем Гринбергом за 1874 год.

Кулик А.А. История основания одного из еврейских молитвенных домов в местечке Лукашевка Липовецкого уезда Киевской губернии

В статье автором впервые была предпринята попытка затронуть ранее не изучаемую тематику истории религиозной жизни еврейского населения местечка Лукашевка Липовецкого уезда Киевской губернии. Опубликованы архивные материалы по истории основания второго по счету еврейского молитвенного дома в этом населенном пункте.

Ключевые слова: еврейское местечко, религия, Лукашевка, молитвенный дом, чертеж, Мендель Гринберг.

Kulyk A.A. The history of the foundation of one of the Jewish prayer houses in the town of Lukashevka, Lipovetski district, Kyiv province

In the article, the author for the first time attempted to touch upon the previously unexplored subject of the history of the religious life of the Jewish population of the town of Lukashevka, Lipovetski district, Kyiv province. Archival materials on the history of the founding of the second Jewish prayer house in this settlement have been published.

Key words: Jewish town, religion, Lukashevka, prayer house, drawing, Mendel Hrinberh.

04.02.2019 р.

УДК 94(477.51)–051«Милорадович»

О.О. Коваленко

Г.О. МИЛОРАДОВИЧ І ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА

У статті схарактеризовано зв'язки Г.О. Милорадовича з діячами українського національного руху і, зокрема, з членами Чернігівської громади кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: Г.О. Милорадович, український національний рух, Чернігівська громада.

Заможний поміщик, відомий громадський діяч та історик граф Г.О. Милорадович (1839–1905) здебільшого сприймався сучасниками і нащадками як типовий представник консервативного напрямку у суспільно-політичному та науковому житті другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Але уважний аналіз епістолярних джерел, нещодавно введених до наукового обігу, дозволяє з'ясувати еволюцію світогляду Г. Милорадовича і виступити відповідні корективи у його життєписі.

Влітку 1857 р. Г. Милорадович закінчив елітний Пажевський корпус у Санкт-Петербурзі, покликаний «доставлять сыновьям заслуженных родителей, предназначаемым к офицерской службе, преимущественно в войсках гвардии, как общее и военное образование, так и соответствующее их предназначению воспитание» [1, с. 203]. 6 червня 1857 р. Г. Милорадовичу було надано чин корнета і призначено до Кавалергардського Її Імператорської

Величності полку, де він завідував школою грамотності, полковою бібліотекою, кімнатою для чергових та виконував обов'язки полкового квартирмейстера. 17 червня 1859 р. Г. Милорадович одержав чин поручика, 17 квітня 1862 р. – штабс-ротмістра [2, с. 524].

Формування світогляду Г. Милорадовича відбувалося за умов лібералізації політичного режиму у перші роки царювання Олександра II, що породило очікування докорінних змін у всіх сферах суспільного життя. Захоплений реформаторською діяльністю імператора, щиро намагаючись долучитися до великої справи визволення селян від кріпацтва, Г. Милорадович тимчасово залишив військову службу і протягом 1862–1865 рр., з невеликою перервою, виконував обов'язки мирового посередника в одній із дільниць Городнянського повіту Чернігівської губернії. Як зазначив сучасник, діяльність Г. Милорадовича «в этой хлопотливой и весьма ответственной и важной в то время должности выразилась в составлении всех уставных грамот участка, а также и в составлении многих выкупных договоров» [3, с. 524]. Енергійні заходи Г. Милорадовича як мирового посередника у квітні 1863 р. були вшановані відзнакою за «введение в действие Высочайше утверждённого 19-го февраля 1861 года Положения о крестьянах» [4, арк. 92 зв.].

Водночас є достатньо підстав вважати, що молодий Г. Милорадович перебував під відчутним впливом українського національного руху, речники якого саме тоді, на думку А. Каппелера, здійснили спробу перейти від стадії / фази наукового вивчення (за періодизацією М. Гроха) або збирання спадщини (за періодизацією П. Магочія) до стадії / фази національної агітації (за М. Грохом) або поширення національної свідомості серед населення (за П. Магочієм) [5, с. 105–106; 6, с. 133; 7, с. 101].

За цих обставин наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. сформувалася мережа так званих громад – достатньо аморфних в організаційному відношенні напівлегальних осередків, які об'єднували представників національно свідомої інтелігенції. Чи не перша з них, як це не парадоксально, виникла, на думку М. Антоновича, в Петербурзі у другій половині 1858 р. [8, с. 35–38]. Зрештою це й не дивно, адже, як свого часу зауважив М. Грушевський, саме Петербург став «центром українського движения конца 50-х и начала 60-х годов» [9, с. 318]. Дослідники фіксують наявність зв'язку між Кирило-Мефодіївським братством і Петербурзькою громадою, оскільки серед фундаторів останньої були В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров [10, с. 38].

Відомо, який значний вплив на становлення національної ідентичності сучасників справляли творчість і сама постать Т. Шевченка [11, с. 1–2]. Вочевидь не становив винятку і Г. Милорадович, який познайомився з Т. Шевченком у Петербурзі у квітні 1858 р. Згадку про це містить лист Г. Милорадовича до редактора неофіційної частини газети «Черниговские губернские ведомости» письменника та етнографа О. Шишацького-Ілліча:

«Шевченко, поэт Украины, автор «Гайдамак» приехал в Петербург и остановился у Лазаревского, родного брата нашего сотрудника. Я виделся с Шевченко у графа Ф. Толстого, президента Академии Художеств, на литературных и художеских вечерах графа Толстого, которые бывают каждое воскресенье. Шевченко постарел, но все еще в нем видна эта мысль блестящая, и так сильно выглядывающая из умного его подлбия. Вероятно, он посвятит себя опять литературной деятельности, воспроизведшей его «Псалмы», его «Наймычку», его «Чигирин» и т.д. Кроме этого, он будет заниматься, кажется, гравированием на стали» [12, арк. 1 зв. – 2 зв.; 13, с. 107]. Т. Шевченко прибув після заслання до Петербурга 27 березня 1858 р. і деякий час жив у помешканні М. Лазаревського. З молодшим братом останнього, Олександром, згодом відомим істориком, Г. Милорадович був у дружніх стосунках. Очевидно, саме за посередництвом О. Лазаревського, Г. Милорадович потрапив на зібрання літераторів і митців, які влаштував відомий скульптор Ф. Толстой, та ознайомився з ненадрукованим на той час твором Т. Шевченка «Чигирине, Чигирине». Промовисту характеристику мистецьким вечорам Ф. Толстого дав у своїх мемуарах діловод Академії мистецтв О. Благовещенський: «Квартира графа Толстого ... была тогда местом собраний ученых, литераторов и художников. В назначенные дни недели в ней собиралось все, что было в Петербурге хорошего, образованного, отличавшегося своими дарованиями» [14, с. 901]. Лист Г. Милорадовича, хоча і містить деякі фактичні неточності (так, Ф. Толстой був не президентом, а віце-президентом Академії мистецтв), розширює відомості не лише про його автора, а й про Т. Шевченка. Лист, на жаль, не датований, але В. Дудко, дійшов висновку, що його було написано у проміжок часу між 7 і 11 квітня 1858 р. [15, с. 109].

В. Дудко встановив також, що Г. Милорадович і надалі підтримував зв'язок із Т. Шевченком. Дослідник, зокрема, звернув увагу на відбиток офорта Т. Шевченка «Дві дівчини», на якому збереглася нотатка, звернена до митця: «Марта 31. 1859. 1½ [часа] попол[удни]. Был у Вас и жалею, что не застал дома. Милорадович». Зіставивши почерк автора цієї записки з автографами Г. Милорадовича, В. Дудко засвідчив, що усі ці епістолярні тексти написала одна особа – Г. Милорадович. «Таким чином, – підсумував В. Дудко, – записка є підставою переконливо твердити, що її автор зустрічався із Шевченком не лише навесні 1858 р., а й згодом був у його помешканні» [16, с. 792–793].

Г. Милорадович повсякчас цікавився творчістю Т. Шевченка. Заслуговує на увагу рецензія Г. Милорадовича на альманах «Хата», вміщена у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» у липні 1860 р. Г. Милорадович загалом прихильно висловився про творчість Т. Шевченка і повністю навів його поезії «Доля» і «Пісня». Водночас, полемізуючи з упорядником «Хати» і автором передмови до неї П. Кулішем, він охаракте-

ризував Т. Шевченка виключно як «народного поета». Звертаючи увагу на те, що П. Куліш ставить Кобзаря на один щабель із У. Шекспіром, В. Скоттом, Ф. Шіллером та А. Міцкевичем, Г. Милорадович зауважив: «Это мнение издателя совершенно пристрастно». Далі, згадуючи твори Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка», «Гайдамаки», він зазначив, що «все это вещи, которые делают честь малороссийской литературе, но нельзя ставить их в параллель произведениям величайших гениев европейской или всемирной литературы» [17].

Інтерес до творчості Т. Шевченка Г. Милорадович зберігав упродовж усього свого життя. Так, він першим звернув увагу на участь Т. Шевченка в ілюструванні книги М. Полевого «История князя италийского графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск», друге видання якої побачило світ у 1858 р. [18, арк. 1–2 зв.; 19, с. 235–237]. Про зацікавлення Г. Милорадовича постаттю Кобзаря засвідчує і його лист до О. Лазаревського, написаний у січні 1897 р.: «Есть ли у вас издание 1890 (Женева) творений Шевченка, забороненных в России. Это перепечатка, запрещенная в России из издания Прага, 1876, 2 тома. Там есть поэма «Мария», которую я никогда не читал. Если у вас нет ее, напишите мне, я вам ее привезу» [20, арк. 1–1 зв.; 21, с. 109].

Вочевидь у Петербурзі, наприкінці 50-х рр. XIX ст., відбулося знайомство Г. Милорадовича ще з одним лідером українофілів П. Кулішем. У своїй рецензії на альманах «Хата» Г. Милорадович продемонстрував знання творчості та обізнаність щодо видавничої діяльності П. Куліша, згадавши «Записки о Южной Руси», «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Повісті» Г. Квітки-Основ'яненка, і наголосив, що цей альманах, «при некоторых недостатках, богатая находка в малороссийской литературе» [22, с. 213–216]. Як відомо, наприкінці травня 1860 р. П. Куліш завітав до Чернігова. Сучасники засвідчили, що спілкування з ним справило велике враження і викликало справжнє патріотичне піднесення у містян, які вболівали за долю української культури [23, с. 40–42]. Згодом, під враженням спілкування з місцевими громадськими діячами, П. Куліш зазначив: «В Чернигове люди живут так хорошо, как только можно желать от небольшого провинциального городка. Работают как-то весело – точно жнецы на собственном лану» [24, с. 385]. Під час перебування у Чернігові П. Куліш зустрівся з Г. Милорадовичем, який проводив відпустку на батьківщині. Набагато пізніше, вже після смерті П. Куліша, у жовтні 1901 р. Г. Милорадович у листі до його удови Г. Барвінок зауважив: «В 1860 г. Пантелеймон Александрович был у меня в Чернигове..., и это для меня приятное воспоминание. Я читал, что в Лондоне Библиейское общество издает перевод Библии, написанный на украинском языке Вашим покойным мужем, и я жду с нетерпением выхода его в свет. Почти все сочинения П[антелеймона] А[лександровича] мне известны» [25, арк. 1–1 зв.].

У грудні 1861 р. Г. Милорадович одержав тривалу відпустку і виїхав з Петербурга до Чернігова. У квітні наступного 1862 р. йому було дозволено обійняти посаду мирового посередника, а в червні затверджено на ній [26, с. 524]. У Чернігові натоді буяло громадське життя, осередком якого була тамтешня українська громада (П. Куліш якось назвав її «куреном», а чернігівський губернатор С. Голіцин – «кружком свитников»). Як зауважують дослідники, вона виникла ще наприкінці 1858 р. або на початку 1859 р., коли до Чернігова переїхали спочатку лікар за фахом та українознавець за покликанням С. Ніс, а згодом – педагог та письменник Л. Глібов [27, с. 33–34]. Саме С. Ніс став фактичним очільником і, за влучним висловом Є. Нахліка, «душею» Чернігівської громади, в якій панували «атмосфера відродження української культурної ідентичності, а заодно й народних забав, настроїв безтурботних веселощів» [28, с. 38, 45]. Б. Шевелів у рукопису студії «Чернігівська українська громада 1860-х рр. за неопублікованими паперами І. Андрущенко та С. Носа» (1931 р.) здійснив спробу відтворити її персональний склад у кількості близько 30 осіб, серед яких були добрі знайомі Г. Милорадовича [29, арк. 29]. Чернігівські українофіли збирали й оприлюднювали історичні та фольклорно-етнографічні матеріали, поширювали серед населення популярні книжки-метелики, опікувалися недільними школами [30, с. 7–8, 57–59; 31, с. 80–90; 32, с. 432–434]. Чернігівська громада спромоглася організувати аматорський театральний колектив, відомий під назвою «Товариство, кохаюче рідну мову» або «шановців своєї народності». У його репертуарі були п'єси І. Котляревського та Л. Глібова, «живі картини» з народного життя, хорові композиції, читання, які користувалися великою популярністю серед місцевої громадськості [33, с. 204–211]. Громадівці були безпосередньо причетні до заснування часопису «Черниговский листок», видавцем і редактором якого став Л. Глібов. Як відомо, «Черниговский листок» на деякий час навіть пережив горезвісний Валуєвський циркуляр і після закриття журналу «Основа», з листопада 1862 р. до серпня 1863 р., був єдиним україномовним періодичним виданням у межах Російської імперії [34; 35; 36].

Культурно-просвітницька діяльність Чернігівської громади була значною мірою суголосна уподобанням Г. Милорадовича, який наполегливо студював історію та генеалогію власного роду і споріднених фамілій, з яких вийшло чимало відомих військово-політичних діячів доби Гетьманщини [37; 38]. Улюбленим історичним героєм молодого дослідника став його далекий предок по жіночій лінії – чернігівський полковник і наказний гетьман П. Полуботок [39; 40; 41; 42; 43]. Саме як «потомка П. Полуботка», «юного свobodного казака, сына Украины, колысь свободной», сприймали Г. Милорадовича в його безпосередньому оточенні [44, с. 28, 34, 56, 61].

Водночас Г. Милорадович цікавився народним мистецтвом і фольклором [45, с. 164–169]. Він схвально відгук-

Рис. 1. Г. Милорадович. 1860 р.

нувся на появу книги О. Шишацького-Ілліча «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» (Чернігів, 1857) і запропонував доповнити його прислів'ями, свого часу оприлюдненими М. Максимовичем [46; 47, с. 17]. Цікаві відомості про побут і звичаї місцевої людності наведено в одній із ранніх студій Г. Милорадовича про містечко Боровичі, яку він, до речі, підписав українським криптонімом «Грыцько М.» [48]. Відзначимо, що саме з Боровичів походила годувальниця Г. Милорадовича селянка П. Стретенок, вдячну пам'ять про яку він зберігав упродовж усього життя [49, с. 12 без пагінації].

Як зауважив С. Єкельчик, у конкретно-історичних умовах, що склалися на теренах Наддніпрянської України у середині XIX ст., «простір національних і опозиційних жестів обмежувався власним домом патріота або патріотки, його чи її одягом, стравами, напоями, зачісками, вусами» – йшлося, власне, про демонстрацію національної ідентичності [50, с. 20]. У цьому контексті значний інтерес становлять датовані 1860–1865 рр. листи відомої громадської діячки Є. Милорадович (у дівочтві Скоропадської) до Г. Милорадовича. У них постійно звучить цей нативістський мотив: «я вышила тебе рубаху ..., вымережовала её золотом и шёлком»; «портрет мой я сделала в украинской рубахе»; «вышлю мой портрет, фотографию, он очень хорош, я в мало-

российской рубахе, без корсета, в споднице, без кринолинов, и на голове очипок вроде ситечка, портрет тебе понравится»; «приготовлю я для тебя и вишневки»; «приятно мне видеть тебя в нашем украинском козацком наряде»; «вероятно, ты уже получил ... вышитую рубаху, узор составлен мною, и, исключая букетов, я вышила остальное сама» [51, с. 34, 43, 54, 55, 68].

З легкої руки С. Носа, який зазвичай ходив у народному одязі – вишиванці, шароварах, свитці, з виголеною у кружальце головою, з великими запорозькими вусами, ця мода набула значного поширення серед чернігівської молоді [52, с. 373]. Це викликало занепокоєння у можновладців, оскільки, на думку Є. Нахліка, перевдягання у народне вбрання стало наочним викликом імперській уніфікаційній системі [53, с. 39]. У цьому зв'язку особливий інтерес становить виконаний у 1860 р. фотопортрет Г. Милорадовича, на якому він зображений у народному одязі (Рис. 1).

Напевне, саме українофільські симпатії зумовили співробітництво Г. Милорадовича з видавцем і редактором «Черниговского листка» Л. Глібовим. Втім, історія їхніх взаємин сягає кінця 50-х рр., коли Г. Милорадович разом із О. Лазаревським намагалися видати у Петербурзі книгу байок Л. Глібова. «Нашедши удобными для себя предложенные ими условия, – писав Л. Глібов у січні 1858 р., – я тогда же послал им свое согласие на право издания моих переводов, приложив и несколько баек новых. Байки, которые издаются теперь в Петербурге, составят 1-й выпуск; в другой войдут те, которые пишутся мною теперь» [54, с. 343]. Однак з нез'ясованих наразі причин, реалізувати цей видавничий проект не поталанило [55, с. 347–348, 458]. Вочевидь, Л. Глібов бував на обідах, які на честь місцевих літераторів давав у Чернігові Г. Милорадович [56, с. 24].

Як відомо, «Черниговский листок» виходив досить нерегулярно, зі значними перервами – передусім через брак коштів і постійних дописувачів. «Видавнича діяльність не тільки не давала ніякої користі самому редакторові, – зауважив Б. Шевелів, – але й не окупала вартості паперу та друкарських витрат» [57, с. 448]. Листи С. Носа до О. Кониського свідчать, що чернігівські громадівці прагнули зарадити справі й повсякчас шукали вихід із цієї складної ситуації. 13 березня 1862 р. С. Ніс, зокрема, писав: «Явився и помагач один Листкові Черниговському и грошима, и трудами, пан Лазаревський, дак Глібов не хоче» [58, с. 121]. Дійшло до того, що Л. Глібов збирався з 1863 р. припинити видання часопису [59, с. 449–450]. З огляду на це Г. Милорадович, правдоподібно, планував навіть перебрати на себе його редагування. «Что же ты поделываешь в Чернигове, взял ли редакцию на себя «Черниговского листка», – цікавилась Є. Милорадович. – Умоляю тебя, дай ему исключительно местный характер, тогда только журнал этот будет иметь интерес, да кроме того, не цурайся рідной мови, коли не сам, то дай другим писать. Как скоро ты вступил в права редактора, я пришлю тебе несколько статей» [60, с. 86 – 87].

Втім, Є. Милорадович видала бажане за дійсне, адже після тривалих вагань Л. Глібов у травні 1863 р. вирішив продовжити видання часопису: «... В последнее время поступило значительное число заявлений о высылке «Черниговского листка», и, вместе с тем, нам удалось пригласить к постоянному, по изданию и редакции газеты, сотрудничеству нескольких лиц, участие которых, надеемся, обеспечит успех нашего предприятия» [61, с. 450]. Цю новину повідомив О. Кониському С. Ніс: «Щонедільник иде уже по новому – з помішниками: Скибинським, Дорошенком, Лазаревським, – хотяьт, щоб по путтю» [62, с. 123–124]. Як бачимо, прізвища Г. Милорадовича серед них немає, але саме у цей час на сторінках «Черниговского листка» з'явилися його публікації з царини бібліографії та книгознавства. Зокрема, Г. Милорадович схарактеризував перевидані у Парижі унікальні нарративні джерела з історії України XVII ст. – «Історію війни козаків проти Польщі» П. Шевальє [63] та «Опис України» Г.Л. де Боплана [64]. Значний інтерес становить оприлюднена в «Черниговском листке» публікація Г. Милорадовича під назвою «Ещё заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в XVII столетии», в якій він навів відомості про діяльність і репертуар друкарень Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського та Чернігівського Троїцько-Іллінського монастирів [65].

Плідне співробітництво Г. Милорадовича з часописом «Черниговский листок», проте, виявилось нетривалим – у серпні 1863 р. Л. Глібов, звинувачений у причетності до так званої «справи» С. Носа й І. Андрущенка, пов'язаної зі зберіганням та поширенням протиурядових газет і прокламацій [66, с. 5–61; 67, с. 25–47; 68, с. 7–46], змушений був припинити його видання і виїхати з Чернігова. Попри ці негаразди Г. Милорадович і надалі залишався прихильним до Л. Глібова. Коли 29 жовтня 1893 р. поет помер, Г. Милорадович, натоді губернський предводитель дворянства, виклопотав у чернігівського єпископа Антонія дозвіл безкоштовно поховати Л. Глібова на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря і особисто узяв участь у жалобній церемонії [69, с. 17].

Арешти й обшуки, проведені у помешканнях місцевих українофілів, призвели до згорання діяльності Чернігівської громади [70, с. 5–10; 71, с. 124–128], яка, на думку Є. Нахліка, була «одним з найяскравіших виявів українського шістдесятництва XIX ст.» [72, с. 46].

Радикалізація настроїв частини громадівців, зокрема під впливом пропаганди російських революційних демократів (член Чернігівської громади І. Андрущенко, через необережність якого, власне, й було репресовано її активістів, належав до московського відділення так званої першої «Землі та волі»), непокоїла «панське українство» – представників заможних дворянських родин, які здебільшого походили з козацької старшини [73, с. 141]. Цю тенденцію ще на початку 60-х рр. XIX ст. помітив П. Куліш, який вбачав у ній цілком реальну загрозу «отчуждения от нас множества людей богатых и

разносторонне образованных, которые прониклись уважением к нашей деятельности» [74, с. 105].

Усе це, вочевидь, позначилося на ставленні Г. Милорадовича до громадівців і подальшому виборі життєвого шляху. Попри наполегливі рекомендації Є. Милорадович («больно мне видеть потомка Полуботка, зятянутого в кавалергардскую ливрею на царских маневрах и караулах», «мне бы отрадно было бы видеть тебя мировым судьей где-нибудь в Полтаве или Черниговской губернии» [75, с. 34, 70; 76, с. 57–62]), Г. Милорадович наприкінці 1865 р. за наполяганням батьків таки повернувся на військову службу. Долаючи щабель за щаблем ієрархічної драбини, він зрештою у 1888 р. одержав чин генерал-лейтенанта, а у 1904 р. став сенатором [77, арк. 2–4]. Водночас Г. Милорадович брав активну участь у діяльності органів місцевого і станового самоврядування та значною мірою прислужився розвитку історико-краєзнавчих студій і пам'яткоохоронної справи на Чернігівщині.

Еволюцію суспільно-політичних поглядів Г. Милорадовича доцільно розглядати в контексті принципів ієрархії численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей, які вдало застосував до аналізу українських історичних реалій XIX ст. П. Магочій. Він, зокрема, зауважив: «У багатонаціональних державах зовсім природно бувають особи, яким зручно з більше ніж однією «національною» лояльністю або свідомістю. На українських землях у XIX ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином ... Цих ... «малоросів», які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі надто спрощено називають русифікованими ... Проте їх треба вважати частиною «природної» ієрархії численних лояльностей, яка присутня в багатьох національних відродженнях включно з українським». Як вважає П. Магочій, «це був не політичний опортунізм, ... а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, але й до, і після нього» [78, с. 102–107]. Поміркований консерватизм і монархічні симпатії «пізнього» Г. Милорадовича, як і багатьох його сучасників, аж ніяк не заважали їм брати участь у розбудові української культури. Більше того, на думку авторів нещодавно виданої книги під промовистою назвою «За Віру, Царя і Кобзаря» (К., 2017) К.К. Федевича і К.І. Федевича, «вони становили правий табір українського національного руху на протигагу соціалістам і поміркованим ліберальним поступовцям» [79, с. 11]. Зрештою, саме з цього середовища вийшли фундатор Української держави гетьман П. Скоропадський та його численні прибічники.

ПОСИЛАННЯ

1. Левшин Д. М. Пажеский Его Императорского Величества корпус за сто лет. 1802 – 1902. – СПб.: Товарищество Художественной печати, 1902. – Т. 2. Приложения. – 512 с.
2. Фрейман фон О.Р. Пажи за 185 лет (1711–1896). Биографии бывших пажей с портретами. – Фридрихсгамн: Типография Акционерного общества, 1896. – 8; IV; 952 с.
3. Там само.

4. Російський державний військово-історичний архів, ф. 400, оп. 9, спр. 3262, 1250 арк.
5. Капеллер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий збірник наукових праць*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.
6. Грох М. Центральная и Восточная Европа: старый национализм или новые национальные движения? // *Вильнюс*. – 1991. – № 9. – С. 131–137.
7. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
8. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // *Київська старовина*. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
10. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // *Київська старовина*. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
11. Брижницька С.А. Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 63, спр. 80, 3 арк.
13. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // *Кур'єр Кривбасу*. – 1997. – № 91–92. – С. 106–110.
14. Благовещенский А.А. Шевченко в Петербурге // *Исторический вестник*. – 1896. – № 6. – С. 896–905.
15. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // *Кур'єр Кривбасу*. – 1997. – № 91–92. – С. 106–110.
16. Дудко В. Три шевченковські нотатки // *Український археографічний щорічник: Нова серія*. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 790–797.
17. Милорадович Г. А. [рец.]. «Хата». 1860. Издана П. Кулиш. СПб. // *Черниговские губернские ведомости*. – 1860. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 213–216.
18. ІР НБУВ, ф. III, спр. 7270, 2 арк.
19. Дудко В. До вивчення петербурзького оточення Тараса Шевченка (1858 р.) // *Матеріали VI Міжнародного семінара «Т.Г. Шевченко і мировая культура»*. – СПб., 2007. – С. 235–239.
20. ІР НБУВ, ф. I, спр. 68148, 2 арк.
21. Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // *Кур'єр Кривбасу*. – 1997. – № 91–92. – С. 106–110.
22. Милорадович Г. А. [рец.]. «Хата». 1860. Издана П. Кулиш. СПб. // *Черниговские губернские ведомости*. – 1860. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 213–216.
23. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
24. А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма П.А. Кулеша к Д.С. Каменецкому (1857–1865) // *Киевская старина*. – 1898. – № 6. – Отд. I. – С. 366–394.
25. ІР НБУВ, ф. I, спр. 30842, 1 арк.
26. Фрейман фон О.Р. Пажи за 185 лет (1711–1896). Биографии бывших пажей с портретами. – Фридрихсгамн: Типография Акционерного общества, 1896. – 8; IV; – 952 с.
27. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років / М. Антонович // *Київська старовина*. – 1998. – № 2. – С. 28–49.
28. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
29. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18452, 110 арк.
30. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. – 190 с.
31. Побіраченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століттях. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. 2. Громади Наддніпрянської України. – 185 с.
32. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. – К., 1928. – С. 431–442.
33. Самойленко Г.В. Чернігівська театральна труппа «Товариство кохуючих рідну мову» // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 2010. – Вип. 60. – С. 204–211.
34. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. – К., 1928. – С. 443–462.
35. Шевелів Б. Леонід Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенко та інш. 1863–1868 рр. // *За сто літ*. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47.
36. Побідаш І. А. Редакторська та журналістська діяльність Леоніда Глібова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 16 с.
37. Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 31 с.
38. Милорадович Г. Несколько слов о роде дворян Милорадовичей. – Чернигов: Губернская типография, 1857. – 39 с.
39. Милорадович Г. Родословная дворян Полуботок. – СПб.: Типография Штаба Отдельного корпуса Внутренней Стражи, 1859. – 8 с.
40. Милорадович Г. Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. 91–133.
41. Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – К.: В Типографии И. и А. Давиденко, арендованной С. Кульженко и В. Давиденко, 1870. – 65 с.
42. Милорадович Г. Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1889. – 62 с.
43. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. I–IV, 1–90.
44. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Полоннікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські береги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
45. Науваленко О.О. Історико-етнографічні студії Г. Милорадовича // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. – К., 2008. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 6. – С. 164–169.
46. Милорадович Г. Письмо к редактору // *Черниговские губернские ведомости*. – 1858. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 1.
47. Кудрявцева З.Ф. Пареміологічна спадщина О. Шишацького-Ілліча. – Чернігів, 1999. – 120 с.
48. Грыцько М. [Милорадович Г.А.]. Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание. – Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 20 с.
49. Милорадович Г. Памятная книга графа Милорадовича. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1892. – 22 с. (без пагинации).
50. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
51. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Полоннікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські береги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
52. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // *Киевская старина*. – 1901. – № 9. – Отд. I. – С. 363–400.
53. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.
54. Глібов Л. Листи // *Глібов Л. Твори: у 2 томах*. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 2. – С. 343–410, 457–469.
55. Там само.
56. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Полоннікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські береги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
57. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. – К., 1928. – С. 443–462.
58. Возняк М. З життя Чернігівської громади 1861–1863 рр. (Листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського) // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 114–124.
59. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. – К., 1928. – С. 443–462.
60. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Полоннікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські береги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
61. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) // *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. – К., 1928. – С. 443–462.
62. Возняк М. З життя Чернігівської громади 1861–1863 рр. (Листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського) / М. Возняк // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 114–124.
63. Милорадович Г. А. Библиографическое известие // *Черниговский листок*. – 1863. – № 11. – 16 июля. – С. 87–88.

64. Милорадович Г.А. Библиографическое известие // Черниговский листок. – 1863. – № 12. – 24 июля. – С. 95.

65. Милорадович Г.А. Еще заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в XVII столетии (По поводу статьи П. Ефименко в № 11 «Листка») // Черниговский листок. – 1863. – № 12. – 24 июля. – С. 92–94.

66. Сиваченко М. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. – К.: Дніпро, 1969. – 288 с.

67. Шевелів Б. Леонід Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенко та інш. 1863–1868 рр. // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47.

68. Шевелів Б. Леонід Глібов як громадський діяч і письменник // Леонід Глібов. Твори: Ювілейне виправлене та поповнене видання. – К.: Сяйво, 1927. – С. 7–46.

69. Тишинський О.А. Про смерть Л.І. Глібова // Дзвінок (Львів). – 1894. – Ч. 1. – С. 13–17.

70. Білий В. Судова справа С.Д. Носа за матеріалами «III отделения» // Записки Исторично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1927. – Кн. X. – С. 1–47.

71. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. – 190 с.

72. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України, 2009. – 319 с.

73. Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145.

74. Куліш П. Українофилам // Хроніка. – 2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 102–120.

75. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / [упорядник С.О. Поговникова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. – 104 с.

76. Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі. – Полтава: Полтавський університет економіки і торгівлі, 2013. – 151 с.

77. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, інв. № АЛ-506, спр. 2, 14 арк.

78. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.

79. Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархисти і український національний рух (1905–1907 роки). – К.: Критика, 2017. – 308 с.

Коваленко О.А. Г.А. Милорадович и Черниговская громада

В статті охарактеризовано зв'язи Г.А. Милорадовича з діячними українського національного руху і, в частині, з членами Черниговської громади кінця 50-х початку 60-х рр. XIX в.

Ключевые слова: Г.А. Милорадович, українське національне рух, Черниговская громада.

Kovalenko O.O. H.O. Myloradovych and Chernihiv Hromada

The article describes the connections of H.O. Myloradovych with the members of the Ukrainian national movement and, in particular, with the members of the Chernihiv Hromada in the end of 50 – the beginning of 60's of XIX century.

Key words: H.O. Myloradovych, Ukrainian national movement, Chernihiv Hromada.

08.04.2019 р.

УДК 930(477):94(477)«1790/1917»

С.П. Тюльпа

ТЕМА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст. У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 80–90-х рр. XIX ст.

У статті проаналізовано стан розробки в історіографії 80–90-х рр. XIX ст проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. Представлено хронологічну послідовність досліджень та значимість кожного з них. Розглянуто основні напрямки дослідження цього питання.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Гетьманщина, історіографія, Ф. Уманець, М. Василенко, І. Луцицький, М. Стороженко, О. Андрієвський, О. Кістяківський, Д. Багалій, П. Ефименко.

Особливості соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. неодноразово привертала до себе увагу наукової спільноти. Їхні дослідження зафіксовані у працях, що висвітлювали ті чи інші аспекти даної проблеми, або давали характеристику періоду в цілому. Але ступінь студіювання теми та джерельна база дослідження засвідчили недостатність і фрагментарність вивчення питання соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. як у друкованих виданнях, так і у джерельному забезпеченні.

Дана стаття є спробою аналізу та систематизації робіт науковців 80–90-х рр. XIX ст. щодо теми соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст.

Актуальність проблеми полягає у тому, що, незважаючи на широке коло досліджень, питання соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. можна назвати недостатньо вивченим.

Одним із перших науковців, який мав на меті дослідити означену проблему, був Федір Михайлович Уманець (1841–1908 рр.). У 1897 р. у Санкт-Петербурзі світ побачила його історична монографія «Гетьман Мазепа». Ф.М. Уманець народився в с. Янівка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Московського університету [1, с. 100]. Працював у канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, мировим посередником і одночасно головою мирового з'їзду Подільської губернії. На початку 70-х рр. XIX ст. повернувся на Чернігівщину, у 1887–1895 рр. був головою Глухівської повітової управи, з 1896 р. – головою Чернігівської губернської управи.

Використавши переважно опубліковані джерела і документи з місцевих збірок Марковичів і Дорошенків, Федір Михайлович Уманець дав оцінку діям І. Мазепи та дійшов висновку, що у своїх вчинках гетьман не керувався лише особистими мотивами, а мав підтримку серед козацької старшини. Шведсько-український же союз між королем Карлом XII і гетьманом Мазепою спирався на давню історичну традицію, закладену ще Б. Хмельницьким під час боротьби проти Польщі [2, с. 143–144]. Уманець підкреслює великий державний